

ХРОНОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УГОРСЬКІЙ МОВІ З ВІДОБРАЖЕННЯМ НАЗАЛІЗАЦІЇ

Андраш Золтан

У рецензії на книгу Петера Кірая *A honalapítás vitás eseményei* [Спірні події часів заснування Угорської держави] (Király 2006) ми вже звертали увагу читача на те, що загальновизнана дата заснування Угорщини наприкінці IX ст. у слов'янському мовознавстві вважається початком відрахунку – *terminus post quem* для датування процесів де-назалізації носових голосних, принаймні у мові слов'ян Карпатського басейну, з якими зустрілися угорці (Zoltán 2008: 357–358).

Якщо погодитися з результатами дослідження Петера Кірая (визнаючи також певну критику (пор. Balogh 2007)), згідно яких фінно-угорськомовні племена проникли до Карпатського басейну без значних військових сутичок не наприкінці IX ст., а на одне чи два століття раніше, то знайшлося б рішення для розв'язання однієї важливої хронологічної проблеми, суть якої полягає у протиріччях, пов'язаних з датуванням давніх слов'янських запозичень з відображенням носових голосних.

Стисло йдеться про те, що хоча у сучасних угорських етимологічних словниках (TESz, EWUng, ESz) одностайно вказується, що слова *rend* (< слов'янське *ředъ*), *tompa* (< слов'янське *tъpa/tъpo*) та інші – слова з відображенням колишніх слов'янських носових голосних *ę* та *ǫ*, потрапили до угорської мови раніше кінця X ст., проте у слов'янському мовознавстві не існує жодних інших доказів того, крім власне ранніх слов'янських запозичень в угорській мові, що у X ст. у мові слов'ян, що проживали в Карпатському басейні, взагалі ще звучали носові (пор. Петер 1968: 51; Хелимский 1988: 348–350 [2000: 418–419]; Shevelov 1979: 138–139 [2002: 186–187]).

Наскільки суперечливим є використання угорських даних для датування слов'янських носових голосних найкраще видно з роздумів С.Б. Бернштейна (1961: 241–246), пов'язаних з цим питанням. Проти-тую декілька речень (виділення моє – А.З.):

“При установлении хронологии утраты ринезма в славянских языках исследователь сталкивается с известными трудностями. Дело

в том, что на начало и полное завершение этого процесса приходится слишком короткий срок. Мы можем уверенно говорить, что в конце IX – начале X в. славянские языки носовые гласные еще не утратили. В конце IX в. на территории Паннонии появляются кочевники венгры [...]. **Славянские элементы в венгерском языке свидетельствуют, что в конце IX – начале X в. в славянских говорах Паннонии ринезм еще не утратился** (во всяком случае, в корневых морфемах) [...]. Таким образом, в конце IX – начале X в. носовые гласные еще сохранялись, а к середине X в. они уже утратились [...]. Однако для всего этого требовалось время, длительный период времени, а имеющиеся в нашем распоряжении факты как будто установили очень короткий срок в несколько десятилетий. Конечно, за такой срок весь процесс деназализации пройти не мог. Как же выйти из этого затруднения? Надо полагать, что деназализация началась раньше X в. Во многих славянских языках процесс шел в течение IX и X вв. (два столетия). Нет фактов, которые мешали бы нам принять эту хронологию для древнерусского языка [...]. Не дают нам оснований утверждать об отсутствии начала процесса деназализации и славянские элементы в венгерском. **Они могут свидетельствовать лишь о том, что в определенных позициях славянские говоры Паннонии в начале X в. еще сохраняли носовые.** Я бы определил эту позицию так: носовые гласные сохранялись в корневых морфемах” (Бернштейн 1961: 243–244).

Цю думку ми не можемо ні підтвердити, ні заперечити, оскільки угорська мова не запозичувала зі слов'янської флексій чи суфіксів, до складу яких входили б носові голосні.

Єдиним винятком видається топонім *Berente*, який походить від слов'янського власного імені.

Прототипом служить слов'янське власне ім'я **Boręta* (Kiss 1997: I, 200), архаїчний субстантивований дісприкметник, утворений від дієслова **boriti* або **borti* ‘боротися’ (ЕССЯ: II, 201–202), тобто тут носовий *ę* справді представлений у суфіксі, однак, можливо, що на початку інтенсивних слов'яно-угорських мовних контактів первісна форма власного імені зазнала змін вже у слов'янській.

Незалежно від цього, бачимо, що вищезгадана схема спирається на дати кінця IX ст., пов'язані із завоюванням угорцями батьківщини, які вважаються безперечними, – якщо ж цю опору усунути, то вся схема розсиплеться.

З твору Костянтина Багрянородного *Про управління імперією*, написаного приблизно 950 року грецькою мовою, однозначно випливає, що принаймні у середині X ст. у мові східних слов'ян вже не було носових голосних (Бернштейн 1961: 243).

Проте якщоб сумісне життя слов'ян та угорців у Карпатському басейні почалося на одне чи два сторіччя раніше, що видається цілком ймовірним на підставі досліджень Петера Кірая, тоді в угорців було б достатньо часу для запозичення у слов'ян слів, у яких ще зберігались носові голосні. Згідно інших міркувань, дата запозичення слов'янізмів, до складу яких входили носові голосні, це – “VII–IX століття, а не лише перші десятиріччя X століття” (див. Makkaу 1994: 104; пор. Makkaу 2004: 46).

Отже, розв'язати вищеописану дилему С.Б. Бернштейна можна, якщо ми погодимось саме з тією датою початку слов'яно-угорських зв'язків, яку встановив Петер Кірай та його послідовники, тобто на два століття раніше.

Однак, можна зробити і протилежне припущення – перенести час запозичення носових голосних на пізніший період. У такому разі предки угорців чули носові голосні у центральній частині Карпатського басейну після X ст.

Для вирішення цієї проблеми знову звернемося до поглядів С.Б. Бернштейна, видатного знавця болгарської історичної діалектології.

Період запозичення форм з відображенням носових можна пересунути на пізніші часи лише в тому разі, якщо припустити, що поруч з пізніми праслов'янськими діалектами у Карпатському басейні знаходились також і діалекти болгаро-слов'янського типу.

Маємо всі підстави стверджувати, що саме таке населення, тобто, яке розмовляло болгаро-слов'янським діалектом, проживало у Карпатському басейні, до того ж не лише у південно-східних районах, а й у його центральній частині.

На користь цього свідчать такі угорські слова, що відбивають явно болгарські рефлексі праслов'янських **ktь*, **tj* і **dj*, наприклад, *pest* ‘піч’ та ‘печера’ (пор. ст.-сл. *пшть*, болг. *пещ* ‘піч, пічка’ і ‘печера’), топонім *Pest, mostoha* (пор. болг. *маштеха* ‘мачуха’), *mezsgye* (пор. ст.-сл. *межда* ‘вулиця’, болг. *межда* ‘межа’), *rozda* ‘іржа’ (пор. ст.-сл. *ръжда* ‘т.с.’), а також деякі інші недіалектні слова, тим паче на підставі матеріалу історії угорської мови, що є у нашому розпоря-

дженні, немає жодних підстав припускати, що ці слова колись були діалектними – тобто вони могли походити лише з центральної частини Угорщини.

Що стосується слова *pest* ‘печера’, слід зауважити, що це болгаризм не тільки з фонетичної, а й із семантичної точки зору, оскільки лише в болгарській та старослов’янській (тобто у давньоболгарській) твірне слово без суфікса означає ‘піч, пічка’ та ‘печера’ (пор. Dénes 2009).

Самуїл Борисович Бернштейн вказував:

“Болгарский язык занимает особое положение среди всех славянских языков в отношении судьбы носовых гласных. Здесь носовые гласные оказались очень устойчивыми. Первые признаки деназализации обнаруживаются спорадически в памятниках XI в. Резко возрастает число примеров в текстах XII в. [...]. В северных говорах процесс шел медленнее. Данные языка семиградских болгар подтверждают, что северо-восточные говоры Болгарии еще во второй половине XIII в. сохранили носовые в корневых морфемах. Вероятно, весь процесс деназализации в болгарском завершился к XIV в.” (Бернштейн 1961: 245–246; пор. Харалампиев 2001: 58–65).

Імре Х. Тот також датує деназалізацію XIII–XIV ст. як пізню (H. Tóth 2011: 40–42). Не маємо жодних підстав припускати, що у діалектах болгаро-слов’янського типу Карпатського басейну деназалізація відбулася раніше, ніж у більшості болгарських діалектів.

Саме навпаки, дані лінгвогеографії настановлюють на думку, що ці діалекти дотикались до північно-болгарських діалектів, у яких носові голосні зберігались ще у XIII ст. Ймовірність цього, наскільки нам відомо, не враховувалась ні в угорській, ні у слов’янській науковій літературі.

Саме тому в етимологічних словниках угорської мови для кожного слова слов’янського походження з рефlekсами носових, монотонно повторюється, що їх запозичення відбулося до кінця X ст., що означає довільне продовження строку збереження носових голосних не лише у болгарських, але й в інших слов’янських діалектах Карпатського басейну та суміжних територій.

На жаль, про болгаро-слов’янські діалекти не залишилося інших свідчень ніж ті, що містять дані найдавніших слов’янських запозичень в угорській мові.

Припускаючи існування таких діалектів, ми не братимемо під сумнів, що вони знаходилися не (тільки) на околицях Карпатського басейну, але і в його центральній частині, оскільки навряд чи будемо заперечувати переконливе пояснення Є.А. Хелімського, згідно якого найдавніші слов'янські елементи в угорській мові найпростіше і найприродніше можна пояснити як запозичення субстратного типу з мови тих слов'ян, що пізніше розчинилися в угорському етносі (пор. Хелімський 1988: 363, 2000: 432).

ЛІТЕРАТУРА

- Бернштейн, С.Б. 1961, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва: Наука. (Друге видання: Москва, 2005.)
- Петер, М. 1968, *Историческая грамматика русского языка I: Введение и фонетика*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Харалампиев, И. 2001, *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер.
- Хелімський, Е.А. 1988, Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. В кн.: Толстой, Н.И. (ред.), *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г.: Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 347–368. [Переизданный: Хелімський, Е.А. 2000, *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: Языки славянской культуры, 418–434.]
- ЭССЯ – Трубачев, О.Н. (ред.), *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд, I–*. Москва: Наука, 1974–.
- Balogh, L. 2007, Új könyv a „kettős honfoglalásról”: Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. *Acta Historica* CXXV. Szeged, 3–19.
- Dénes, Gy. 2009, Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31, 105–111.
- ESz – Zaicz, G. (főszerk.), *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta, 2006. (= A magyar nyelv kézikönyvei XII.)
- EWUng – Benkő, L. (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1997.
- Király, P. 2006, *A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. (= Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10.)
- Kiss, L. 1997, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2. kiadás.
- Makkay, J. 1994, *A magyarság keltezése*. Szolnok: Damjanich János Múzeum, 2. átdolg. és bőv. kiadás.
- Makkay, J. 2004, *Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás*. Budapest.

- Shevelov, G. Y. 1979, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg: Carl Winter. [Український переклад: Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.]
- TESz – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- H. Tóth, I. 2011, *Fonetika*. In: H. Tóth, I. – Balázs, L. G. – Majoros, H., *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szeged: JATEPress, 32–63.
- Zoltán, A. 2008, Király Péter, A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyháza, 2006. 258 p. *Magyar Nyelv* 104, 355–359. (Рецензія)